

⁴Калинкін В.М. Поетика онима. – Донецьк: Юго-Восток, 1999. – 408 с.;
⁵Карпенко О.Ю. Проблематика когнітивної ономастики. Монографія. – Одеса: Астропринт, 2006. – 328 с.; ⁶Див.: Пустовіт Л.О. Зазнач. праця. – С. 42-63; ⁷Кудряшова Л.В. Поетичний словник українських неокласиків: Дис. ... канд. філол. наук / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. — Х., 2000; ⁸Калетнік А.А. Неокласична неологія: лінгвістичний статус : монографія / А.А. Калетнік. – К.: ВПЦ «Київський університет». – 304 с.;
⁹Драй-Хмара Михайло. Літературно-наукова спадщина. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 476-558;¹⁰Там само. – С. 514; ¹¹Там само. – С. 496; ¹²Зеров М.К. Твори: в 2 т. / Упор. Г. П. Кочур, Д.В. Павличко, Передм. М. Рильського. – К.: Дніпро, 1990. –Т. 1 : Поезії; Переклади. – 1990. – С. 94-95; ¹³Там само. – С. 100; ¹⁴Драй-Хмара М.П. Вибране / Упоряд. Д. Паламарчука, Г. Кочура; Передм. І. Дзюби. – К.: Дніпро, 1989. – С. 97; ¹⁵Там само. – С. 89; ¹⁶Див.: Зеров М.К. Зазнач. праця. – С. 104-105; ¹⁷Див.: Драй-Хмара Михайло. Зазнач. праця. – С. 522; ¹⁸Див.: Драй-Хмара М. П. Зазнач. праця. – С. 119; ¹⁹Там само. – С. 120; ²⁰ Клен Ю. Вибране / Упоряд., авт. передм. та приміт. Ю. Ковалів. – К.: Дніпро, 1991. – С. 59; ²¹Див.: Зеров М.К. Зазнач. праця. – С. 75; ²²Баальбек // Онлайн енциклопедія Кругосвет // Електронний ресурс. URL. Режим доступу: <http://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/BAALBEK.html>;
²³Див.: Зеров М.К. Зазнач. праця. – С. 27-28.

О.В. Іваненко, к. філол. н., мол. наук. співроб. (м. Київ)

ЕТИМОЛОГІЧНІ НОТАТКИ (рос. діал. *сѣмать, сямать*)

Статтю присвячено етимології російської діалектної лексики в контексті слов'янського мовного матеріалу.

The article is devoted to the etymology of Russian dialect lexics in the Slavonic lingual material context.

В «Етимологічному словнику російської мови» М. Фасмера зафіксовано рос. діал. *сѣмать, сямать*, для яких не наведено однозначної версії щодо походження. Тому вважаємо, що ці лексеми можуть бути предметом окремої етимологічної розвідки.

У своєму етимологічному словнику М. Фасмер наводить рос. діал. (волог.) *сямать I* 'розуміти' < комі *šamīni* 'звикати до чого-н., могти' (з покликанням на А. Каліму) та рос. діал. (волог.) *сямать II* 'бути в нерішучості, вагатися'¹, *сѣмать* (волог., олон., костромськ.) 'т. с.', про яке О.М. Трубачов у своїх доповненнях до словника зазначав, що його «вочевидь, не можна відривати від ст.-

слов. **сѣмо**, чеськ., словц. *sem* «туди, сюди», з **sē*-то, пор. **ta*-то ...» з покликанням на словник Махека². Із псл. **sē*-то пов'язане й рос. *сѣмка* 'давай-ка', 'да, так, конечно'³. М. Фасмер вважав, усупереч думці А. Каліми, що «обидва ці випадки можна було б об'єднати, припустивши для *сямать* споконвічне значення «розмірковувати»⁴. Із *сямать II* М. Фасмер цілком логічно пропонує пов'язувати й рос. діал. *сѣмать* 'метушитися без діла', 'бути нерішучим'⁵. Проте, як засвідчує подальший аналіз матеріалу, генеза рос. діал. *сямать I* та *сямать II* різна (для більш логічного викладу, розгляд матеріалу почнемо з *сямать II*).

Для лексем **сѣмиться**, **сѣмать**^{*}, **симать**, **сямать** подано низку значень, які дозволяють висвітлити походження цих діалектних слів: *сѣмать* (волог., олон., яросл., костром., калуж., ворон., перм., свердл., тобол.) 'метушитися не до ладу, соватися, крутитися, переходити з місця на місце', (олон., костром.) 'бути в нерішучості, вагатися, тягнути', 'тягнути, зволікати', *сѣматься* (пск.) 'спішити, квапитися', 'метушитися', а також *сѣманье* (пошех., яросл.) 'забарність, уповільнення чого-н., дождання кого-, чого-н.'⁶. До цієї лексики, але з семантичним навантаженням на зразок *'бути, лишатися на одному місці', прилягає рос. діал. (калузьк.) *симать* 'сидіти'⁷.

Дуже чітко обидва значення («швидке») і («повільне») відбито в префіксальних утвореннях, як-от: *засямать* (олон.) 'забігати з боку в бік; заметушитися', (ворон.) 'завовтузитися на одному місці', (влад.) 'задріботіти', *засематься* (олон.) 'затриматися, забаритися', 'заклопотатися марно', *засемно* 'дрібочучи ногами', *засеменьки* (пск.) 'неспокій', 'метушня'; *пересямывать* (волог.) 'переступати з ноги на ногу в непевності', 'м'ятися, шарітися', 'бути неспокійним, стривоженим'⁸.

У плані співвідношення з рос. діал. *сямать* і под. цікаву «місцеву» семантику засвідчено в пов'язуваному А. Брюкнером із *sam* ст.-пол. *samodźcie* 'прихід' (у пулявському псалтирі) та 'відхід' (у краківському псалтирі)⁹. Сюди ж додамо давнє ст.-пол. (до XVII ст.) *sam* : *samo* 'тут, туди', діал. *sam* 'тут, отут; там'¹⁰.

Крім дієслівної, з семантикою місця фіксується й така інтер'єктивна лексика: *сѣма-сѣма* 'підкличні слова для овець'¹¹, рос. діал. *се*, що використовується для підкликання собак¹², кашубськ. *sam!* 'вираз, що означає прикликання когось до себе чи подавання комусь чогось', *se* (: *sq*) 'тут', *dej sq* 'дай сюди!' та ін.

(SEK IV, 244). Як неслов'янські паралелі у словнику наведено лит. *šė* 'геть!', лтськ. *šę* 'вигук, яким підкликають чи проганяють собак'¹³.

Уся подана російська діалектна лексика співвідноситься з рос. *сям*, яке М. Фасмер пов'язує з д.-руськ. *сѣмо*, *сѣмь*, *само*, *сямо* 'сюди', в.-луж. *sem* 'сюди', ст.-сл. *сѣмо*, словен. *šim* 'тут, сюди' тощо ~ **сь* 'цей'¹⁴. В «Етимологічному словнику української мови» д.-руськ. *сѣмо*, *сѣмь*, *само*, *сямо* 'сюди', пол. *sam* 'тут, там', болг. *само*, схв. старе *seto*, *sjato*, полаб. *sem* 'сюди', болг. *sam* 'сям' подане як співвідносне з псл. **сѣмо* < **сь* 'цей' + *-то*¹⁵. Сюди ж віднесемо й чеськ. слвц. *sem* 'на те саме місце'¹⁶; церк. *сѣмо*, *sjato*, (сучасне) пол. *sam* 'тут' (лише у вислові *tam* і *sam*) розглядається А. Брюкнером як скорочене з *samo* (як *tam* з *tamo*); сюди ж пол. діал. *saw*, *samoj*¹⁷, слвн. *sem II* 'сюди', *simo* 'сюди', а також похідні *semle*, *semkaj*, *semtertja*, *lesem* у XVI ст., н.-луж. *sem*, в.-луж. *sum* 'т. с.', чакав. *simo*, *sěmo* і *sěmь*¹⁸.

Отже, аналізована слов'янська лексика так чи інакше виражає семантику місця. Відповідно й значення 'постійно або довгий час бути на тому самому місці' розвивалося в «активний» бік, призводячи до виникнення певного семантичного дуалізму, що характеризує поведінку людини залежно від ситуативного контексту: під впливом обставин (напруженої, хвилюючої і под. ситуації) людина або (в нерішучості, очікуванні) переминається з ноги на ногу [пасивна дія], або метушиться, носить з кінця в кінець, не знаходячи для себе місця і т. ін. [активна дія] (пор., наприклад, вислови на зразок рос. *там-сям*; кашубськ. *tą e są* 'там и тут' тощо¹⁹). В обох випадках ідея переміщення з місця на місце виражається дуже чітко**.

Формальне вираження названих семантичних процесів – приєднання до основ *sem-* / *с'ѣм* / *сим-* / *сям-* інфінітивних формантів *-ить* / *-ать*. І оскільки у старослов'янській та давньоруській мовах (у доступних нам джерелах) фіксується лише прономінативна та адвербіальна лексика, аналізовані дієслова видаються нам доволі пізніми.

Наведений фактаж цілком узгоджується з фонологічною системою досліджуваної російської території. З погляду фонетики, появу *-а-* в основах з первинним *ъ* [ɛ] слід пояснювати не так впливом *tam* (ця думка приймається у словниках Бернекера, Махека, Фасмера²⁰ з історією питання), як закономірною реалізацією напруженого [ɛ] > [ä], [e], [i] в слов'янських мовах та діалектах.

Зокрема це стосується споріднених з західнослов'янськими російських північно-західних (значною мірою кривичських за походженням) говорів, де [ě] на письмі передається за допомогою літер *я* (сучасні діалектні *яла* 'їла', *кяп* 'ціп', *ряпа* 'ріпа'); *е, и: дове, гривене – дови, гривь(н)и* у новгородській грамоті, що фонетично варіюють між [e] (ie) та [i]^{23***}.

Стосовно *сямать I* також можна висловити деякі міркування. Передусім зауважимо, що значення 'уміти' для псковськ. *семать* (див. згадуване на початку статті *сямать I* 'розуміти') реалізується в контексті рос. діал. (волог.) *сямать* 'уміти, розуміти, зметикувати' (зирянське *сямальны*), волог. *сёмать* 'зуміти'²⁴, псковськ. *семать* 'уміти',²⁵. На нашу думку, їх варто співвіднести не з *сямать II* 'бути в нерішучості, вагатися', а зі східнослов'янськими (головно російськими) континуантами псл. **jьmĕti*, **jьmati*: д.-р., рос.-цслав. *имати* 'брати', рос. діал. *имать* 'ловити, брати, забирати', *иматься* 'випробовувати з кимось сили, боротися'²⁶. Сюди ж додамо укр. діал. (карпат.) *ймѣти* 'упіймати, схопити'^{27****}. Значення 'брати', 'хапати' цілком закономірно знаходять застосування й у менальній сфері, пор., напр., рос. діал. *мать* 'мати намір, бажання зробити щонебудь, хотіти'²⁸.

Територіально співвідноситься з *сямать* рос. діал. (влад., костром.) *ѣмать, ѣмать* 'брати'²⁹, для якого цілком можливий перехід [e] в [ā] під впливом переходу [ě] > [ā] в *сямать II*. Сюди ж додамо семантично споріднені д.-р. *емати* 'брати'³⁰ та рос. діал. *ѣми*² 'боротьба, сутичка, рукопашна сутичка'³¹.

Як семантичні аналогії показові наведені А.Ф. Журавльовим слов'яно-індоіранські паралелі: осет. *lædærun* 'розуміти, усвідомлювати' (< **fra-dar*) д.-інд. *pra-dhārayami* 'усвідомлюю, міркую' ~ і.-є. **dher-* 'тримати' зі слухним зауваженням про те, що «значення 'розуміти' дуже часто розвивається у дієслів із вихідною семантикою 'брати, хапати, ловити' ..., пор. рос. *понимать* < **po-(n)-imati*, **po-jĕti*, **po-jĕto* ...»³³. Серед інших паралелей згадаємо рос. *схватывать, улавливать*, а також прост., жарг. *сечь = усекать, рубить = врубаться* – усі зі значенням 'розуміти', а також рос. *братъ / принимать на веру*, укр. (*не*) *йняти віри*.

Засвідчені в російських діалектних лексемах значення 'уміти', 'зуміти' ми вважаємо вторинними щодо 'зрозуміти', 'зметикувати' й под., оскільки лише через р о з у м і н н я того, як, у який спосіб слід виконувати ту чи іншу дію, втілювати в життя певний задум тощо,

людина набуває відповідних умінь. Тому, згідно з цією логікою, як первісні для рос. діал. *сямать I* ‘розуміти’ можуть виступати значення ‘брати’, ‘їняти’ тощо.

Отже, все сказане змушує нас критично поставитись до етимологічної версії М. Фасмера про вторинність *сямать I* щодо комі *śammini* ‘звикати до чого-н., могти’³⁴ й натомість допустити, що радше комі *śammini* – результат адаптації східнослов’янського діалектного матеріалу.

*Наявність *-o-* в основах попередніх фактів можна пояснити переходом *e* > *o* (орф. *ě*) в позиції після [с’];

**Задля справедливості скажемо, що для *сямать II* можна запропонувати й іншу етимологію. Суть її полягає в тому, що у рефлексах *-ьl-* у структурах **ьlt* можливий процес абсорбції плавного, як, наприклад, у випадку з гідронімом *Шомица* на Вологодщині (*Шомица* < *Солмица* < *Сьлмица*²¹). З погляду структури й семантики, мотиваційною основою для *сямать* (< *семать*, *сёмать* < **сьлмати* [пропущене в Р.М. Козлової] з абсорбцією плавного й реалізацією *ь* > *o*, *e*) могла виступати лексика, подібна до укр. *совмáнитися* ‘рухатися, ходити туди-сюди’, *совмáнути* ‘штовхнути, рос. діал. *салман* ‘старший пастух’ < можливого **‘який рухається за стадом’* або ‘доглядач місць водопою – салм’, блр. діал. *соўман* ‘тиха, неговірка людина’ ~ **сьлманити(сє)*²² (там само, 70). Однак попри гіпотетичну можливість такої етимології, з погляду семантики переконливіше виглядає, як підкріплена багатим і різноманітним фактажем, перша етимологічна версія;

***Із розглянутою фонологічною системою узгоджується й інша можлива етимологічна версія, а саме гіпотетична можливість пов’язувати *сямать* із і.-с. **sǔem-* ‘рухатись’, як це, слідом за Ю. Покорним, припускає М. Фурлан для **šeměšь*³². У цьому випадку для утворень типу *сямать* етимомом мало би виступати псл **sěmati*. Проте і в цьому випадку прийнята нами версія виглядає найбільш реалістично;

****До цих фактів додамо семантично споріднені рос. діал. *сьимать*, *сьмáть* ‘упіймати, зловити’³⁵ із можливими подальшими діалектними фонетичними трансформаціями.

¹Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. М., 1988. Т. III. – С. 826-827; ²Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha, 1952. – P. 442; ³Фасмер М. Указ. раб. – С. 598; ⁴Там же. – С. 827; ⁵Там же. – С. 598; ⁶Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф.П. Филина и Ф.П. Сороколетова. Л.; С. - Петербург, 1966-2007. Вып. 37. – С. 143-144; ⁷Там же. – С. 318; ⁸Там же. – Вып. 11. – С. 28-29; Вып. 26. – С. 237-238; ⁹Brückner – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa, 1927. – P. 480; ¹⁰Boryś W.,

Popowska-Taborska H. Słownik etymologiczny Kaszubszczyzny. Warszawa, 2002. Т. IV. – Р. 244; ¹¹Ярославский областной словарь: Учеб. пособие / Науч. ред. Г.Г. Мельниченко. Ярославль, 1995. - Вып. 10. – С. 44; ¹²Фасмер М. Указ. раб. – С. 586; ¹³Там же; ¹⁴Там же. – С. 826; ¹⁵Етимологічний словник української мови: В 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. К., 2006. Т. 5. – С. 496; ¹⁶Machek – Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha, 1952. – Р. 442; ¹⁷Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa, 1927. – Р. 480; ¹⁸Bezłaj – Bezłaj F. Etimološki slovar slovenskega jezika. Ljubljana, 2005. Т. III. – Р. 226; ¹⁹Boryś W., Popowska-Taborska H. Słownik etymologiczny Kaszubszczyzny. Warszawa, 2002. Т. IV. – Р. 244; ²⁰Етимологічний словник української мови: В 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. К., 2006. Т. 5. – С. 496; ²¹Козлова Р.М. И-е. *sel- ‘течь’, ‘двигаться, прыгать’ в славянской гидронимии (котинуанты псл. *Sьlъ, *Sьlma, *Sьlmo) // Студії з ономастики та етимології. 2006 / Відп. ред. О.П. Карпенко. К., 2006. – С. 69; ²²Там само. – С. 70; ²³Зализняк А.А. Древненовгородский диалект. М., 2004. – С. 52-53; ²⁴Дилакторский П.А. Словарь областного вологодского наречия. По рукописи П.А. Дилакторского 1902 г. СПб., 2006. – С. 454; ²⁵Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф.П. Филина и Ф.П. Сороколетова. Л.; С.-Петербург, 1966-2007. Вып. 25. – С. 144; ²⁶Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. М., 1981. Вып. 8. – С. 224; ²⁷Там же. – С. 226; ²⁸Там же. – С. 224; ²⁹Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф.П. Филина и Ф.П. Сороколетова. Л.; С.-Петербург, 1966-2007. Вып. 8. – С. 256; ³⁰Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. М., 1958. Т. I. – С. 826; ³¹Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. М., 1955. Т. I. – С. 534; ³²Фурлан М. Слав. *šetati и *šemetati, *šemotati и т. д. // Этимология. 2003-2005 / Отв. ред. Ж.Ж. Варбот. М., 2007. С. 252-253; ³³Журавлев А.Ф. Из наблюдений над славяно-иранскими семантическими параллелями (slavo-ossetica) // Этимология. 2003-2005 / Отв. ред. Ж.Ж. Варбот. М., 2007. С. 87; ³⁴Фасмер М. Указ. раб. – С. 826; ³⁵Дилакторский П.А. Указ. раб. – С. 493, 495.